

Kevin Vallier'in "All the Kingdoms of the World: On Radical Religious Alternatives to Liberalism" Adlı Eserinin Değerlendirmesi

Review of "All the Kingdoms of the World: On Radical Religious Alternatives to Liberalism" by Kevin Vallier

Kevin Vallier, *All the Kingdoms of the World: On Radical Religious Alternatives to Liberalism*, Oxford University Press, 2023, 320 s. ISBN: 9780197611371

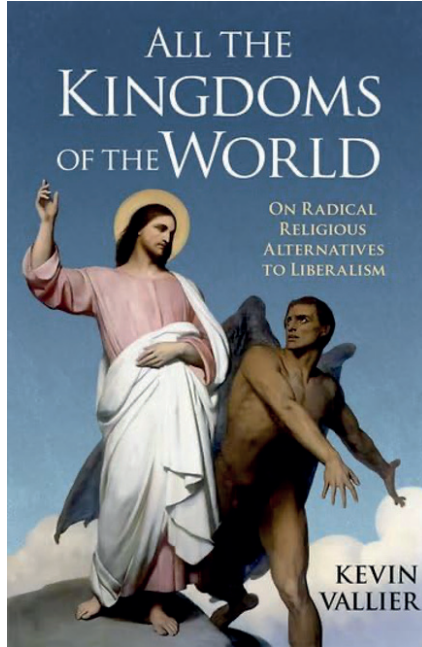
Ahmet Okumuş¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ahmet Okumuş (Doç. Dr.),
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Siyaset
Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: aokumus@fsm.edu.tr
ORCID: 0009-0004-9375-4844

Başvuru/Submitted: 05.08.2024
Kabul/Accepted: 07.09.2024

Atf/Citation: Okumuş, Ahmet. Review of "All the Kingdoms of the World: On Radical Religious Alternatives to Liberalism" by Kevin Vallier. [Review of "All the Kingdoms of the World: On Radical Religious Alternatives to Liberalism" by Kevin Vallier]. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/2, (Eylül 2024): 571-580. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1528779>

Anahtar Kelimeler: Din, Devlet, Liberalizm, Hristiyanlık, Konfüçyüsçülük, İslam, Entegralizm

Keywords: Religion, State, Liberalism, Christianity, Confucianism, İslam, Integralism

Dünyamızın gittikçe muhafazakâr bir çehre kazanacağına ilişkin bazı öngörüler olsa da günlerin ne getireceğini, zamanın bizim için nasıl bir gelecek derlediğini bilemeyiz. Geçen asrın başlarında da sağın yükseleceği, otoritenin geri döneceği, hatta faşizmin egemen olacağı söylenmiş, bir ara öyle de olmuş ama sonunda çağ, liberalizmin galibiyet ilanı ile sonlanmıştı. Belki bugün de benzer bir süreçten geçiyor, sürekli liberalizmin ötesini yoklayan, liberalizm karşıtı fikir öbeklerinden ideolojik alaşımlar oluşturmak isteyen girişimlerle karşılaşılıyor. En azından siyaset düşüncesindeki eğilimler, değişip çeşitlenen araştırma gündemleri, buna dair izler taşıyorlar. Daha birkaç on yıl öncesine kadar siyaset düşüncesi handiyse tamamen seküler içeriklerin hükümran olduğu bir alan iken zamanla seküler fikriyatın tabanında yer alan dinî-teolojik fikir ve figürler açığa çıkartılmaya başlandı. Bugünse doğrudan ve bütünüyle dinî-teolojik fikirlerin siyasi vizyon oluşturma imkânları incelenabiliyor. Reddiye olmanın ötesine geçip kurucu programlar öneremedikleri için bunlar da şimdilik her alanda kendini dayatan o meşum 'post' ön ekine bağımlı olmaktan kurtulamıyor ve 'post-liberal' genel başlığı altında toplanıyorlar. Belki bir tanesi hariç: Entegralizm.

Esasen birleştirme, bütünleştirme, tümleşik kılma anlamlarına gelen kelimeyi böyle doğrudan öne sürdüğümüzde belki bizde sorunsala ilişkin pek bir çağrışım yapmayacaktır. Ama Roger Garaudy'nin yıllar önce dilimize kazandırılmış olan *Entegrizm* kitabındaki çözümlerimize bize bir ilk bakış sağlayabilir.¹ Garaudy konunun Katolik Hristiyan geleneğindeki yerini bilse de sözcüğü oldukça geniş bir çerçeveye oluşturacak şekilde kullanmak ister ve entegrizmi bilimci, Stalinci, İslamcı gibi türlü biçimleri olan genel bir sorun olarak inceler. Hepsinde de ortak payda bir doktrini geçmişteki bir şekliyle sabitlemek, yenileşmesine direnmek, bir tür içtihat ve tecdit karşıtlığı olarak belirir. Daha yaygın olarak "fundamentalizm" kelimesiyle işaret edilen tutumun Fransızcadaki karşılığıdır bu: *Intégrisme*. Bununla birlikte, fundamentalizm daha çok dışarıdan bir yakıştırma ve eleştirel bir niteleme olarak gelişmişken günümüzün entegralizm taraftarları tutumlarını üstlenip bu adı benimsemekten çekinmezler. Ayrıca hem fundamentalizm kelimesi hem Garaudy'nin seçtiği odak bazı olumsuz çağrışımların öne çıkmasına sebebiyet verirken söz konusu akımın müspet gündemini kuşatmada yetersiz kalacaklardır. Yine de mesele, Garaudy'nin kelimeyi açarken başvurduğu sözlüklerin de ele verdiği üzere kilisenin toplumsal konumunu koruma ve din ile devletin ayrışmasına mâni olma çabasından kaynaklanır. Bugün özellikle Amerika'da kimi Hristiyan çevrelerde etkili olan çağdaş entegralizm de aynı çabanın günümüzdeki biçimidir ve kilise ile devlet arasında uyumlu bir yapılanma, entegre ve tamamlayıcı bir işleyiş biçimini savunur. Liberalizm karşıtı dinî cereyanlar arasında siyasi güdülerini en güçlü hareketlerden biri olan entegralizme göre maddi iktidar ile ruhani otorite bütünleşmeli ve toplumsal alanları da bütünleştiren bir merkez oluşturmalıdır.²

Siyaset düşündürü Kevin Vallier'in yeni kitabı, entegralizm konusunu inceleyen en ayrıntılı çalışma olarak literatürde yerini almış bulunuyor. Bir giriş, entegralizm lehine ve aleyhine argümanların incelendiği, ardından bunların Konfüçyüschü ve İslami alternatifleri değerlendirmek üzere genişletildiği

1 Roger Garaudy, *Entegrizm: Kültürel İntihar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992).

2 Hem daha önceki çeviri tercihlerini sürdürmek hem de dilimize yerleşmiş olan *entegre* sözcüğüyle anlam ve çağrışım bağından yararlanabilmek için *integralizm* yerine *entegralizm* demeyi tercih ediyorum.

yedi ana bölüm ve bir son sözden oluşan kitap, “liberal olmayan fikirler hakkında düşünen gençlere” ithaf edilmiş. Epigrafta kitabın adına da kaynaklık eden, Matta İncili’nden ayetlerle karşılaşılıyor: “İblis (...) İsa’yı çok yüksek bir dağa çıkarıp O’na tüm görkemleriyle dünyanın tüm ülkelerini [krallıklarını] gösterdi. ‘Yere kapanıp bana taparsan, bütün bunları sana vereceğim’ dedi”. Din ve siyasetin, insanlığın evrenselleri, beşerin sabitelerinden olduğunu kabul eden yazar, krallık yahut bugün devlet karşısında inanç sahiplerinin doğru tutumu ne olmalıdır sorusuna verilen liberalizm karşıtı radikal dinî cevaplara odaklanıyor. Entegralizm ya da bütünleştiricilik akımı en azından liberalizm açısından gerçekten de radikal sayılacak bir öncüle dayanıyor: Kilise bir siyasi düzendir, salt bir gönüllü teşekküle, bir sivil toplum örgütüne indirgenemez.

Fakat acaba aynı fikir, Hristiyan siyasi-toplumsal düşüncesinin hâkim öğretileriyle de bağdaşmaz görünmüyor mu?

Hristiyanlık iki kutuplu bir politik evren anlayışıyla yapılandırılmıştır: Kilise ve devlet. Bu nedenle en iyi temsilcisini mesela Hobbes’ta bulduğumuz modern egemenlik fikrinin tek odaklı siyasal anlayışıyla derinden derine çelişen eğilimler gösterir. Bir yanda devletin iktidarı varsa diğer yanda kilisenin otoritesi vardır. Tahtın hakları tanınsa da mihrabın yetkileri çiğnenemez. Yine de bir tür üst ve bütünleyici aidiyet ağı kurduğu için hakiki manada toplum, kâmil manada cemiyet (*societas perfecta*), kilise ekseninde teşekkül eder. Kilise mensubiyeti hesaba katılmadan düşünülen toplum nakıstır. Buna rağmen, Vallier’den öğrendiğimize göre, Katolik geleneğinde zaman içinde belirleyici olan yaklaşım bir tür *diyarşi* kurmak olmuştur. Maddi iktidar ile ruhani otoriteyi rapteden ama karıştırmayan iki erkli bir toplum modelidir bu. Bu iki erkten ruhani olanın üstünlüğü nedeniyle aralarında entegralizmin savunduğu türden bir hiyerarşi olması gerektiğine dair pek çok dogmatik kanıt, akli izah ve sembolik anlatım bulunabilse de yaygınlaşan görüş iki erkin esasen kendi yetkinlik sahalarının ötesine sarkmadıkları diyarşik denge durumudur (ss. 55-65).

Aslında bu ikili yapıyı savunanlar bunu biraz da bir yanda ruhban egemenliğine varan bir teokrazi (yahut *hiyerokrasi*) diğer yanda devlet egemenliğine dayanan bir sekülerlik arasındaki mutedil konum olarak benimsemişlerdir. İki uç tutuma karşı ılımlı merkez olarak... Yine kimi ilahiyatçılar entegralizmi ideal durum (tez), ikili denge hâlini ise şartların dayattığı ideal altı durum (hipotez) olarak düşünmeye yatkın olmuşlardır. Buna göre iki erkli hâl katlanması gereken nakıs bir vaziyet iken entegralizm şartlar elverdiğinde erişilmesi beklenen ve bunun için çalışılan, dinin asıl tezidir. Bütün inanç geleneklerinde karşılaşılabildiğimiz “şimdilik böyle” diyen yaklaşımdır bu. Artık fiili bir geçerliliği kalmamış görünse bile sahih addedilen bir doktrini benimseme ve en azından bir tez, bir ideal durum olarak savunma eğilimi, bütün dinî geleneklerde gözlenebilir. Ya da tersinden, yeni ama nakıs durumu, geçici olarak katlanılan, günü gelince aşılp daha üstün düzene yol verecek bir ara konak olarak kodlama eğilimi, bütün inanç biçimlerinde karşımıza çıkan bir öz savunma biçimidir.³

3 Çağdaş İslam düşüncesinde *fikhü'l-vâki* üzerine yapılan tartışmalar da belli yönleriyle bu bağlamda değerlendirilebilirler. bk. Alexandre Caeiro, “Facts, Values, and Institutions: Notes on Contemporary Islamic Legal Debate”, *American Journal of Islamic Social Sciences* 34/2 (2017), 42-74; Nareman Amin, “Rebelling against

İki erkli denge durumunu biraz fazla gevşek bir düzen olarak gören entegralizm, inancın kamusal yaşama nüfuz etmesini, bunun için devletin kilisenin manevi otoritesini tanıması ve gerektiğinde ona ruhani misyonunda yardımcı olmasını savunur. Kurumsal olarak kilisenin devletle bütünleşmesi gibi bir anlama da gelebilir bu. Fakat aynı bürokrasi ya da hiyerarşinin her iki kurumu da yürütmesi anlamında değil, amaç ve eş güdüm açısından bir bütünleşmedir kastedilen. Katolik öğretileriyle uyumlu bir hukuki-siyasi yapılanma idealdir. Bu bakımdan entegralizm Katolik sosyal düşüncesindeki daha ademimerkeziyetçi ve bir bakıma yerelden idareyi savunan yerindenlik (*subsidiarity*) ilkesiyle önemli bir tezat oluşturur. Katoliklerin daha yaygın olarak sahiplendiği ruhani otoritenin üstünlük, asalet ya da öncelik vasfının ötesinde bir hâkimiyet iddiasına yönelir.

Bütünleşmeci doktrini savunanlar için tarih, temel argümanlarını devşirdikleri geniş bir arka plan oluşturur. Bütün bir Hristiyanlık tarihi kilise ile devletin ittifakını destekleyen hüküm ve tatbiklerle doludur. Konstantin'den Şarلمان'a, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'ndan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na, reform karşıtı konsillerden 19. asrın papalarına, kilise-devlet geçişkenliğini temellendirecek pek çok tarihî referans bulmak mümkündür. Vallier'e göre tarihî argüman entegralizmin en güçlü olduğu sahadır. Diğer yandan, Katoliklik son asırda bütün o geleneksel mirasın çoğunu yumuşatmak hatta kimi hususlarda hepten gözden çıkarmak zorunda kalmıştır. İkinci Vatikan Konsili'yle (1962-1965) girilen yol, bütünleşmeci olmaktan çok ayrışmayı kabullenen bir çizgi izler. Tarih varsa bir de yakın tarih vardır ve geçmişten ihtilafı deliller getirmek mümkündür. Tarih, miras ve gelenek, her inanç dünyasında olduğu gibi çatışan yorumlara izin veren bir seçenekler manzarası sunar. Yine de esas olan sahih kaynak ve uygulamalardan hüccetler bulup çıkartmaktır. Mantıktaki tabiriyle otoriteden delil getirmektir bu; ve yazara göre işin bu cephesinde entegralizm sağlam zeminde durmaktadır (ss. 53-91).

Bütünleşme tezini sahiplenenler, daha içerikli, daha özlü bir izah için simetri argümanından destek alırlar. Buna göre insanın iyiliği yalnızca maddi gerçeklere dikkat kesilen tek boyutlu bir idrakle kavranamaz. İnsan için neyin iyi olduğu, çok boyutlu soruşturmaların konusu olmuştur hep. İnsanlar iyilik imgelerini maddi terimlerin yanına manevi mefhumlar ekleyerek tamamlamışlardır. Doğal iyiler kadar doğaötesi iyiler de bizim için zaruridir. Fakat Katolik doğal hukukunda baskın eğilim, siyasi gücü yalnızca güvenlik ve refah gibi doğal iyilerden mesul tutmak olmuştur. Bu eğilim, manevi iyileri siyasetin konusu olmak bakımından maddi iyiler karşısında ikincilleştirerek onları kamu gücünün himayesinden mahrum bırakır. Oysa devlet, doğal iyileri temin ederken, doğaüstü iyileri de güvenceye alacak koşulları sağlamalıdır. İnsanların kurduğu en kapsamlı teşkilat iyiyi de en tam hâliyle temine çalışmalıdır. Bunun fiilî sonuçları olacaktır elbette. Dünyevi ortak iyi devlet, manevi ortak iyi kilise tarafından korunur. Devlet yurttaşları yönetir ama kilise de Hristiyanlara hükmeder. Hristiyanlık dışındaki inanç grupları yahut vaftiz edilmemiş olanlar din ve vicdan hürriyetinden yararlanırlar ama kilise

the Ruler: Egyptian Youth and Azhari Scholars' Authority after the 2011 Uprising", *Islamic Law and Society* 29 (2022), 343-383; Muhammad Amasha, "Political Judgment, *Fiqh al-Wāqī*", and the Egyptian 'Ulamā' 's Response to the Arab Spring (2011-2013)", *Journal of Islamic and Muslim Studies* 8/2 (2023), 49-86.

kendi mensuplarını manevi zararlara, yani günaha karşı korumakla mükelleftir ve onlar üzerinde disiplin uygulayabilir. Entegralistler doğrudan zorlamaya karşı olsalar da dolaylı zorlamaya, aslında bazı liberallerin de meşru gördüğü dürtmeye (*nudging*) olumlu bakarlar.⁴ Bunun için kilisenin devlet üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olması, uygulamalarında ondan destek alması gerekebilir. Klasik diyarşi anlayışı, devletin kiliseye kısmi tabiiyeti lehine esnetilmelidir. Simetri argümanının artı ve eksilerini tespit edebilmek için hem daha metafizik bir odağa sahip olan klasik doğal hukukun hem de daha pratik bir temelde geliştirilen yeni doğal hukuk anlayışlarının yer yer ayrıntılı mukayeselerine girişen yazara göre bütünleşmecilik bu alanda da güçlü dayanaklara sahiptir (ss. 93-100).

Din-devlet bütünleşmesini savunan Katolikler arasında Thomas Pink, Edmund Waldstein, Thomas Crean ve Adam Fimister gibi kurucu veya sürdürücü ilahiyatçı ve akademisyenler olsa da günümüzde bu yaklaşımın en gözde temsilcisi Harvard Hukuk Okulu'nda öğretim üyesi olan Adrian Vermeule'dir. Liberal Hristiyanlığa alan açtığı bilinen İkinci Vatikan Konsili'ni de dinde devamlılık esastır dercesine bir tür süreklilik hermenötiğiyle yorumlayarak geleneğin daha yerleşik anlayışlarıyla telif eden bu düşünürler arasında Vermeule, idare hukukundaki müktesebatını etkili biçimde kullanarak entegralizm savunusunu kuramdan stratejiye taşımayı başaran asıl isim olmuştur. Açıkça liberal idari aygıtın muhtelif birim ve kademelerine yerleşerek devleti içeriden dinle ikmal etmeyi savunan Vermeule, yeni bir muhafazakâr hukukçu kuşağı yetiştirmektedir (ss. 122-134). Güçlü liderlere meftun kitlelerin çoğunluk itibarıyla liberal düzene karşı olduğunu ama sonuç alabilmek için elit öncülere ihtiyaç duyduğunu düşünen Vermeule'nin başka bazı siyasi-ideolojik hareketlerden aşına olduğumuz kadrocu nüfuz ve yayılma stratejisini benimsediği anlaşılıyor. Bunun fiilen devleti ele geçirmek anlamına geleceğini belirten Vallier de bazı devlet odaklı sol politik stratejilerle benzerliklerini gözden kaçırmaz ve Vermeule'nin tavrında Thomizm ile Leninizm'in birbirine karıştığını söyler (s. 138).

Buradan hareketle Vallier entegral bir düzene giden yolun türlü toplumsal ve ahlaki badirelerle kuşatılmış olduğunu göstermeye çalışır. Bunlardan ilki, geçiş sorunudur: Din ve devletin kastedilen şekilde bütünleştiği bir düzene dinen doğru usullerle varılabilir mi? İkincisi, istikrar sorunudur: Böyle bir düzene geçilebilse dahi ahlaki bir düzen olarak istikrar kazanabilir mi? Üçüncüsü, adalet sorunudur: Düzen istikrar kazansa bile farklılıklara insan haysiyetine yaraşır şekilde, hakkaniyetle muamele edebilir mi? Bunlara olumlu yanıt vermekte zorlanacağımızı düşünen yazara göre bütünleşme stratejisi, rejim geçişini, rejim istikrarını ve rejim adaletini sağlamada başarılı olamayacaktır. Bütünleşmeci strateji, liberal "tufan" karşısında kendini ahlaken sakınabilen bilinçli ve kendini ayırtmış bir topluluk inşa etme, yani hemen bütün dinî cereyanlarda örneğini bulabileceğimiz Nuh'un gemisine binme yolunu göz ardı etmese de nihayet devleti hedefler. Parlamenter siyasetten ziyade bürokraside kümelenmeyi amaçlar. Zaten çözülmekte olan liberal düzen devletten çekilince oluşacak ideolojik boşluğu doldurmaya yönelir. Bu noktada bütünleşmeci söylem, belki biraz da siyaseten motive edebilmek

4 Richard H. Thaler - Cass R. Sunstein, *Dürtme (Nudge)* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018).

için, yer yer apokaliptik ve belirlenimci tonlar edinir: Düzenin zevali yakındır, hazır olunmalıdır. Ama Vallier'e göre, ciddi oranda çoğulculuşmuş, bireyselleşmiş, okur-yazarlık oranı artmış, iletişimin çok katmanlı hacimler kazandığı, kurumsal olarak çeşitlenmiş, çok partili anayasal siyasete alışmış bir toplumu böyle bir istikamete sokmak imkânsıza yakındır. En azından, entegralizm taraftarlarının, kendi amentülerini ihlal etmeden, yani günaha girmeden harama bulaşmadan, bütünleşik bir rejime geçişi sağlamaları mümkün görünmüyor. Başarıya ulaşmak için hareketin kendi içinde sapmalar göstermesi, daha geniş Hristiyanlar cemaati içinde sektir bir konuma savrulup dirençle karşılaşması, dışarıda ise muhalefetle çatışması kaçınılmaz görünüyor (ss. 138-160).

Bütünleşme süreci bu badireleri atlatması hâlinde bu kez yeni düzenin istikrar meselesiyle yüzleşmek durumunda kalacaktır. Her düzen gibi burada da devlet marifetiyle hukuki zorlayıcılık toplumsal entegrasyonda asli bir işlev görebilir elbette ama düzen ve istikrardan bu bağlamda kastedilen, toplumun giderek bir ahlaki öz-düzenleme kapasitesi kazanmasıdır. Düzen, yasallıkla kalmayıp ahlaki bir düzen hâline geldiği ölçüde kavramını hak eden bir düzendir. Entegralistler, ahlaki bir düzen vadedyorsalr, dinin devletle bütünleştiği bir rejimin toplum tarafından belli bir kendiliğindenlik yahut vicdan özgürlüğü ile içselleştirilme derecesini de dikkate almalıdırlar. Aksi hâlde getirdikleri, düz ve yalın kat bir *modus vivendi* rejimi, ahlaki içeriği zayıf bir ortakyaşarlıktan ibaret olacaktır. Zor araçlarıyla yaşatılan bir düzende entegralizmin yücelttiği erdemlerin yeşermesini bekleyemeyiz. Aslında entegralizmin istediği dinî-ahlaki denetim, vaftiz edilmiş Hristiyanlara mahsus olup bunun dışında kalanlar din ve vicdan özgürlüğünün daha standart biçimleriyle yaşayabilirler. Ama tam da bu nedenle, yani vaftiz edilmiş olmak kişiye özel mükellefiyetler yüklediği ve zorlayıcı uygulamalara maruz bırakabileceği için açık ve çoğulcu bir toplumda entegralizm bir iki kuşak içinde insanların dinden yahut dinin açık ve tanımlı bir müntesibi olmaktan yüz çevirmelerine neden olabilir (ss. 165-184). Dahası, vaftiz edilmemiş olanlara tanınan hürriyetleri vaftiz edilmiş olanlardan esirgemek çifte standart anlamına gelir ve adil değildir. Girmek hak olan bir yere çıkmak da hak olmalıdır (ss. 206-208, 226).

Vallier, Hristiyan ilahiyatı ve sosyal öğretilerinin tafsilatına da bir hayli girerek geliştirdiği eleştirel çerçeveyi Konfüçyüsçü ve İslami düşünce içinde yer alan liberalizm karşıtı siyasi tasavvurları değerlendirmek için de kullanabileceğimizi düşünüyor. Batı dışı bu çizgileri doğrudan entegralizm olarak kodlamasa da hepsinin liberalizmle çelişen ve bütünleşme teziyle örtüşen içeriklere sahip olmaları böyle bir mukayeseyi mümkün kılıyor. Siyasi-toplumsal düzenin, dünyevi ve doğal iyilerin üstünde bir nihai iyi olduğunu göz ardı etmeden yapılandırılması gerektiği fikri, toplumsal liberalizme mesafeli duruş ve iyi/doğru hayat tarifinde bireysel özerkliğin merkezde olmayışı, Konfüçyüsçü ve İslami fikriyatın da paylaştığı hususlardır. Her iki geleneğin de tarihî referanslar hazinesinde simetri argümanını temellendirecek öncüller mevcuttur. Liyakati eşitliğin, toplumsal uyumu ferdiyetin üstünde tutan siyasi Konfüçyüsçülük'ün günümüzdeki temsilcisi Jiang Qing, gök (ahlakın aşkın ölçütleri), yer (tarih ve kültürden

gelen değerler) ve insanlığı (toplumsal irade ve katılım) birleştiren üç kaynaklı bir meşruiyet anlayışından söz eder mesela. Gök, yer ve beşere atıf yapan bu üç boyutlu tasavvur, kurumsal olarak, bildiğimiz seçimli halk meclisiyle, Çin kültürü ve Konfüçyüsçü geleneği temsil eden iki ayrı meclisten oluşan üç kamaralı bir yasama organında somutlaşacaktır. Lakin Konfüçyüsçü ideal yerli düşünce köklerine dayandığı için Katolik bütünleşme projesine kıyasla kendi ülkesinde talihli denebilecek bir konumda olsa da Çin modernleşmesinin geldiği toplumsal noktaya bakılırsa entegralizmi bekleyen stratejik geçiş, istikrar ve adalet sorunlarından o da kurtulamayacaktır (ss. 235-245).

Kitap çağdaş İslam düşüncesinde bu bağlamda incelenebilecek bir örnek olarak Raşid Gannuşi'nin İslami demokrasi fikri üzerinde duruyor. Burada şeriatın içerdiği nihai ölçütler demokrasinin doğal iyilerle sınırlı kalmayacak boyutunu oluştururken (simetri argümanı), insanın halifeliği kavramı İslami yönetim için demokratik bir kavrayış temeli sunar. İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi oluşu ümmeti siyasi egemen olarak kavramaya müsait bir ilke sağlar. Demokratik halk egemenliğine açılan İslami anlayış budur ama nihai meşruiyet aşkın referanslara tabidir. Böylece Hristiyanlığın diyarşisine benzetilebilecek bir ikili egemenlik teşekkül eder: Şeriat ve ümmet. Bu ölçüler içerisinde içtihat yoluyla farklı kurumsal modeller geliştirilebilir ama İslami yönetim çatışmacı parti siyaseti yerine şûraya dayalı iş birliğini tercih eder (ss. 245-251). Aslında çoğu Selefi Müslümanın demokrasiye Katolik bütünleşmecilerden daha müspet yaklaştığını belirten yazar, önceleri İslami demokrasinin Katolik entegralizminin geçiş sorunlarından kaçınabileceğini düşündüğünü ama Avrupalı güçlerin şeriatı ne ölçüde sindirmiş ya da etkisiz hâle getirmiş olduğunu henüz fark etmediğini teslim eder (ss. 249, 256). Mevcut durumda İslami demokratlar da geçiş, istikrar ve adalet sorunlarıyla hesaplaşmada zorlanacaklardır. İlginçtir, Vallier bütün bunları Arap Baharı güze dönüştükten çok sonra yazmış olsa da söylediklerinin çoktan doğrulanmış olduğuna dair bir iddia ileri sürmüyor. Yakın geçmişe bakılırsa Gannuşi'nin İslami demokrasi girişimi evet daha geçiş aşamasında akamete uğramıştır. Lakin yazara göre bu aşama geçilseydi bile İslami demokrasi anlayışı, bütün yenilikçi çabalara rağmen pek de çözülemeyen zimmiler meselesi nedeniyle ahlaki istikrar ve adalet sorunlarına takılacaktı. Katolik bütünleşme projesinin vaftiz olmuşlar ve olmamışlar arasında yaptığı ayırım nedeniyle düştüğü ikinci sınıf vatandaşlık açmazı, İslami demokrasi yaklaşımında Müslümanlar ile gayrimüslimlere tanınan statü farkında ortaya çıkar. Bunların hiçbirini İslami demokrasi fikrini çürütmez ama liberalizm karşıtı dinî cereyanların benzer açmazlarla yüzleşmek zorunda olduklarını göstermeye yeter (ss. 258-263).

Peki din-devlet bütünleşmesinin siyaseten mümkün ve ahlaken kabul edilebilir hiçbir türü olamaz mı?

Vallier, bütünleşme cereyanlarının çoğu durumda siyaset felsefesindeki ayrımla “ideal teori” düzeyinde kalacağını düşünse de federalizm ve yerinden idarenin tarihî köklere sahip olduğu Amerika sathında bir tür mikro-entegralizmin önerilebileceğini söyler. Bir tür radikal federalizm olarak da yorumlanabilecek olan bu yaklaşıma göre dinî topluluklar kendi hayat görüşlerini esas

arak örgütlenebilecekleri, girenlerin istedikleri zaman üyelikten çıkış hakları daimî olarak güvence altına alınmış, özerk yahut imtiyazlı şehirler (*charter cities*) kurabilirler (ss. 266-269, 274-275). Hristiyanlar arasında Rod Dreher'in "Benedict seçeneği" diye andığı bu tür yerlerden cemaatçi çözümleri önerip bir hayli yankı uyandıranlar olmuştur.⁵ Vermeule'nin aksine modern devletten doğası itibariyle pek bir hayır beklemeyip merkeziyetçi bir entegrasyonun beyhude ve hatta tehlikeli bir çaba olacağını düşünenlerin seçeneğidir bu. Fakat aynı seçenek Vallier'e göre liberal kanatta özellikle federalizmi yüceltenler nezdinde de gayet meşru görülebilir. Her hâlükârda liberaller dinî toplulukların kendi bütünlük ve özgünlüklerini koruma taleplerine daha müspet yaklaşmalı, bunları liberal değerleri de gözeterek karşılayabilmek için çağımızın ihtiyaç duyduğu yeni yöntemlere katkıda bulunmalı. Bu meyanda liberalizmin dinî mikro-siyaseti reddetmemesi, katılanlar için ayrılma hakkını koruyan özerk topluluklara açık olması gerekir. Yazarın isabetle vurguladığı gibi liberalizm uzun süre sahnedeki tek oyuncu olduğu ön kabulüyle, ciddi rakiplerden masun olmanın rahatlığıyla, kendi doğrularından fazla emin bir hâlde seyretti. Uçların ortasındaki mutedil konum, karşıt fikriyatların ortak paydasını sağlayan ılımlı merkez olarak arzıendam etti. Apaçık doğru olanı temsil ediyordu. Ama artık böyle hazır güvencelere sahip görünmüyor. Karşıtlıkları soğurup bağdaştırma gücünü yitiriyor ve sekter bir ideoloji hâline geliyor. Bu nedenle sadece Batı dışı dünyada değil Batı'da da zemin kaybediyor. Liberaller artık başrollerde olmadıklarını görüp samimi bir öz eleştiriye girişmeli, karşıt cereyanları basit etiketlerle yaftalamadan hakkıyla değerlendirmeye kendilerini alıştırması.

Kendisi Ortodoks Hristiyan olan Vallier, entegralizm eleştirisi yapan birinin Ortodoksluğa bağlılığının biraz garip görülebileceğinin farkında zira kilise ile devlet bütünleşmesinin en kuvvetli biçimleri o geleneğe ortaya çıkmıştır. Hatta Ortodoks örneklerde, entegralizmi hayata geçirmek için, cihanşümul bir papalığa dayanmayan ve dolayısıyla ulusal kilise fikrine daha açık alternatif bir model bulunabileceğini belirtir. Ama aynı örnekler ona entegralizm karşısındaki kuşkularını haklı çıkaran açık kanıtlar sunar. Putin'in bir entegralist olduğunu söylerken görülebileceği gibi...⁶ Kendi geleneğini, savları lehine bir veri olarak kullanabilmektedir. Siyaset düşüncesinde, kamusal aklı esas alan siyasi liberalizmin dikkatli bir savunucusu olan Vallier, entegralizmin ciddiye alınması gerektiğini düşünüyor ve onu bir korkuluğa çevirmeden iddialarının geçerliliğini, yöntemlerinin etkinliğini incelikli bir sınamadan geçiriyor. Bahis Konfüçyüsçü ve İslami düşünceye geldiğinde yine bir hayli gayretli ve ciddi bir çalışma yürütmüş olsa da belki anlaşılabilir şekilde daha sınırlı bir alana bağımlı kalıyor. Özellikle İslami demokrasi üzerine yaptığı tartışmalar İslam siyaset düşüncesinden başka malzeme ve kavramlarla zenginleştirilebilir. Mesela İslam düşüncesinin doğal hukuk kavrayışı açısından Katolik ve Konfüçyüsçü geleneğe göre zayıf ama Protestanlığa göre güçlü olduğu tespitinin konu üzerine yeni çalışmalarla sağlamasını yapmak faydalı olabilir. Yine doğal aklın İslam

5 Rod Dreher, *The Benedict Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation* (New York, NY: Sentinel, 2017).

6 Kevin Vallier, "Eastern Orthodoxy as Evidence for Catholic Integralism" (Erişim 4 Eylül 2024). <https://www.kevinvallier.com/reconciled/eastern-orthodoxy-as-evidence-for-catholic-integralism/>

hukuk anlayışındaki sınırlı yerine ilişkin söylediklerini İslam siyaset düşüncesinde “akli siyaset” ve siyasette akli muhakemenin yeri ve *makāsıd* üzerine beyan edilmiş fikirlerle birlikte incelemek gerekir.⁷ İslami hareketlerin modern devletle inişli çıkışlı serüvenini Katolikliğin macerasıyla mukayese eden yakın zamanlı dikkate değer çalışmalar da unutulmamalı.⁸ Bir de kitap liberalizme odaklanmış olsa da bütün tartışma devlet etrafında döndüğünden, Wael Hallaq’ın geçtiğimiz yıllarda hayli ilgi gören *İmkânsız Devlet*’iyle birlikte okunabilir. İkisi de modern devletle dini bütünleştirmenin sakıncalarına işaret etse de biri liberalizme mesafeli durup imkânsız devlet derken diğeri liberalizmden vazgeçmeden imkânsız bütünleşmeye vurgu yapıyor.⁹

Temel sezgi ve yönelimi itibariyle entegralizm, toplumun işlevsel olarak ayırışıp farklı değer alanlarına bölündüğü bir bağlamda bir tür bütünlük olsun, bu bütünlük toplumsal-siyasi uzamda bir makam, bir yer tarafından temsil edilsin, katmanlı ve boyutlu mahiyetine rağmen ortak yaşam bütünleştirici bir eksene sahip olsun, demektir. Mesela Weber modern koşullarda değer alanlarının ayırışmasını kabullenmekten başka seçeneğimizin olmadığını düşünürken entegralizm gibi yaklaşımlar bütünleyici hiyerarşilerin hâlâ geçerli olduğunu ya da yeniden inşa edilebileceklerini göstermeye çalışırlar. Bu açıdan konuyu uzun dönemli modernlik sorunsalı bağlamına yerleştirebiliriz. Özellikle geçen asrın ilk yarısında Protestan ya da Katolik köklerden gelen düşünürlerin sekülerleşme ve siyasi ilahiyat üzerine yaptıkları yoğun tartışmalara göz atmak meseleyi daha geniş bir arka plan içinde anlamamızı sağlayabilir.¹⁰ Entegralizmin daha önceki bildik Katolik otoriterlik biçimlerinden ne derece farklı olduğunu değerlendirmeye de yarayacaktır bu. Fakat entegralizmin çıkışında asıl tetikleyici etkenlerin yakın geçmişin ve bugünün gerilimleri olduğu söylenebilir. Katolik bütünleşmeyi savunanlar açısından, mütehakim ve hatta misyoner tutumlarını gizlemeye çalışsalar da liberaller kültürel bir hegemonya oluşturmaktadırlar. Onlara göre, liberal demokratik düzene intibak edip kültür savaşlarına ılımlı çözümler önererek *woke* liberallerle baş edilemez. Liberaller dindar muhafazakârların taleplerini yadırgarlar ama toplumsal alana hâkim olurken yadırgadıkları yöntemleri kullanmaktan pek de imtina etmezler. Gerçekten de liberal düşünürler liberalizmin sunulduğu şekilde yansız (*neutral*) olmadığı eleştirileri karşısında, kamu siyasetini temellendirirken dünya görüşleri karşısında taraf gözetmediklerini (*neutrality in justification*) fakat almak istedikleri sonuçların elbette liberal olduğunu, yani sonuçlara dair tarafsız olmadıklarını (*neutrality in effects*) açıkça ifade

7 Anver M. Emon, *Islamic Natural Law Theories* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Jasser Auda, *Maqasid al-Shariah as Philosophy of Islamic Law: A Systems Approach* (London, Washington: The International Institute of Islamic Thought, 2016).

8 Jonathan Laurence, *Coping with Defeat: Sunni Islam, Roman Catholicism, and the Modern State* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2021).

9 Wael B. Hallaq, *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity’s Moral Predicament* (New York: Columbia University Press, 2013). Hallaq’ı zamanımızın önemli Katolik düşünürlerinden Alasdair MacIntyre’in devlet ve siyaset hakkındaki görüşleriyle mukayeseli olarak değerlendiren bir çalışma için bk. Ahmet Okumuş, “Post-seküler Durum ve Modern Devletin Eleştirisi”, *Felsefi Düşün* 20 (2023), 85-114.

10 Sjoerd Griffioen, *Contesting Modernity in the German Secularization Debate: Karl Löwith, Hans Blumenberg and Carl Schmitt in Polemical Contexts* (Leiden, Boston: Brill, 2022).

edebilmişlerdir.¹¹ Öyleyse, Katolik bütünleşmeciler, yalnızca İslamcılar ya da Çin yönetimi değil aslında liberaller de dâhil olmak üzere bütün rakip cereyanların izleyebildiği usullerin kendilerinden esirgenmesine itiraz etmektedirler.¹²

Siyasi aygıtı yönlendirme isteğinin anlaşılır sebepleri olabilir ama iktidarla hemdem olmanın inancın lehine olmaktan çok aleyhine sonuçlar ürettiğine dair örnekler bulmak zor değildir. Dinler tarihi kralın yahut devletin bedenine yaklaştıkça inancın cevherinin zedelendiğini gösteren örneklerle doludur. Modern devletin, mezhep savaşlarının harabeleri üzerinde yükseldiğini hatırlarsak, bütünleştirici yaklaşımların bazen amaçladıklarının tam tersi neticeler vermiş olduğunu söyleyebiliriz. Belki biraz uç bir örnek olsa da kilise-devlet iş birliğine şevkle sarılan Papa 11. Pius'un Mussolini'yle ittifakı ve Vatikan'ın faşist rejimin içeride ve dışarıda (mesela Etiyopya'da zehir gazı kullanılması gibi) cürümlerine göz yumarak ahlaki otoritesini yitirmesi entegral heyecanlar taşıyanlar için ibretliktir. Yurdunun kurtuluşunu ruhunun kurtuluşuna yeğleyen Machiavelli, Pius'un pişmanlığını ifade ederken "Papa olarak değil, bir İtalyan olarak utanç duyuyorum" dediğini duysa ne düşündü acaba?

İlahiyatın, siyasi içerimlerinin farkında olması gerekir zira "Apolitik teoloji yoktur; ne yerde ne gökte".¹³ Garaudy, Soğuk Savaş'ın erken bir evresinde Vatikan'a yaptığı bir ziyaret esnasında papanın halka hitap ederek, sol partilere oy vermeyin çağrısında bulunduğundan bahseder. Papanın bütün telkinlerine rağmen oyunu komünist partiye vereceğini söyleyen sadık bir dinleyiciye neden öyle yapacağını sorunca şöyle bir açıklamayla karşılaşır: Papa bana göğü (cenneti) verecek, parti ise yeri.¹⁴ Galiba insanlar iki cihan saadetini kazanmanın, maddi kurtuluş ile manevi kurtuluşu bütünleştirmenin *entegral* olmayan yollarını bulabiliyorlar.

11 Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy: An Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 217-219.

12 Entegralizm de diğer siyasi cereyanlar gibi sağ ve sol kanatlara ayrılabilir. Aralarında Trump ve Orban gibi siyasi kişilikleri destekleyenler olduğu gibi bunların bütün harekete zarar verdiğini düşünenler de var. Bazıları da orta bir yol tutarak kendilerini sadece "Trump karşıtlığının karşıtları" (*anti-anti-Trump*) diye tanımlıyorlar. Bir de bu fikriyatın ABD yüksek mahkemesinde temsil edilmesi konusu var ki Amerikan siyasetinde giderek büyüyen bir mesele olacak gibi görünüyor.

13 Jürgen Moltmann, *On Human Dignity: Political Theology and Ethics* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1984).

14 Roger Garaudy, *Hatıralar: Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 120.